

A KELET-EURÓPAI GAZDASÁGSZOCIOLÓGIÁRÓL: PROBLÉMÁK ÉS KIHÍVÁSOK*

Nagyszámú publikáció, folyóirat-különszám (*Current Sociology*, 1987; 1990; *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1987; *American Journal of Sociology*, 1988; *Revija za Sociologija*, 1995) és tematikus válogatás (Friedland–Robertson; Zukin–DiMaggio; Granovetter–Swedberg; Smelser–Swedberg) tanúsága szerint a gazdaságszociológiai kutatások az utóbbi évtizedben jelentős lendületet vettek. E tanulmányban megkísérlem végiggondolni, hogy az újabb fejlemények tükrében vannak-e különbségek a nyugati és a kelet-európai gazdaságszociológiai elemzések között. Ha vannak, mi lehet ezek oka, s mi a következménye? Mennyire függenek össze ezek a különbségek az eltérő hagyományokkal, s hogyan befolyásolják a diszciplína fejlődését?

Mindenekelőtt, bár igaz, hogy a gazdaságszociológia meghatározó műhelyei az ötvenes évektől az amerikai kontinensen vannak, a kelet-európai számvetést nem az nehezíti, hogy itt ne lenne miről beszélni. Éppenséggel a bőség zavara az, amivel meg kellene küzdeni, vagyis azzal, hogy a fejlemények szinte áttekinthetetlenül szerteágazóak. Néhány jellegzetes problémájuk azonban megragadható, s ezért az extenzív kutatási áttekintés helyett maradok e problémák tematizálásánál.

Az, hogy Polányi Károly, s fivére Mihály, George Katona, vagy a közgazdászok közül Tibor Scitovsky és John Harsányi kelet-európai indíttatásúak, meglehetősen ismert a társadalomtudományban, csakúgy, mint Maria Hirsowicz, Szelényi Iván vagy Kornai János kötődése, hiszen ez utóbbiak teoretizálásának referencia-kerete is maga Kelet-Európa. Van-e bennük valami közös vonás? Az első szembeötlő egy negatív jel: egyikük sem odahaza vált világhírű tudóssá. Az, hogy külföldre kerültek és nemzetközi reputációra tettek szert, egyáltalán nem automatikusan egymásból következő két állítás. Sokan emigráltak, és kevesen lettek nemzetközileg elismertek. Akadt olyan szellemi nagyság is (Jászi Oszkára gondolok), aki idehaza a századforduló szellemi pezsgésének meghatározó alakja volt, s Amerikában további munkássága jórészt egy vidéki egyetem visszhangtalanságába fulladt. Egy másik negatív jel: többségük (ha nem is mindegyikük) nem pozitív tudományos vagy anyagi alternatíváért, hanem egy negatív egzisztenciális alternatíva elől emigrált.

* A tanulmány a PEW Alapítvány támogatásával készült. Első változata a 2nd European Conference for Sociology (Budapest 1995. augusztus 30–szeptember 2.) „Old and new economic actors and institutions” című szekciójában került megvitatásra. Észrevételeikért köszönettel tartozom e szekció résztvevőinek, valamint Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Nagy Beáta, Sik Endre, Neil Smelser és Szántó Zoltán kollégáimnak.

A 20. századi kelet-európai társadalomtudományban nincsenek olyan nemzetközi autoritások, akik tisztán ezt a hagyományt képviselnék. Nekünk nincs Weberünk, Durkheimünk, Paretónk vagy Spencerünk, nekünk Polányink és Szelényink van, akik emigrálni kényszerültek és külföldön váltak nemzetközi hírnévűvé. Ennyiben talán különböztek is a német nyelvterületről a két háború között emigráltaktól, akik többnyire már odahaza is megalapozott szakmai hírnévre tettek szert. Nehéz felbecsülni, hogy mi volt az a szellemi poggyász, amit magukkal vittek. Mert Polányi Károlyra – a radikális egyetemi ifjúság Galilei Körének titkára lévén – kétségkívül hatott a századelő magyar baloldali liberális szellemi mozgalmának atmoszférája, s az Európára nyitott, Durkheimmel és Spencerrel kapcsolatban álló, Jászi Oszkár-szerkesztette *Husadik Százađ* folyóirat gondolatköre. Ez volt az a magatartás, amely egyaránt tükrözött a polgárosodó magyar társadalom feudális maradvány-intézményeivel szembeni kritikát és szociális érzékenységet is. Maga Polányi egyik visszaemlékezésében tőle szokatlan pátoossal így fogalmazott: „Ami lettem, magyar földön lettem. Magyar életek adtak értelmet életemnek. Ami hibát netán elkövettem, mások fizettek érte. Ami jót akartam, itt teljeseđjék. Ami keveset a nagyvilágnak adtam, ide térjen vissza” (Polányi 1960: 513; idézi: Gyurgyák 1981; Polányi 1985). Mindazonáltal élhetünk a gyanúperrel, hogy idehaza Polányi Károly szellemi poggyászába nagyobb-részt inkább értékvalasztások, barátságok, s talán a gondolkodási stílus sajátosságai kerülhettek. Azé a stílusé, amelyet Katona és Gerschenkron vagy Szelényi munkáiban is megtalálhatunk. Mert a későbbi teóriákban inkább érzékelhető Max Weber és még inkább Karl Bücher vagy az antropológia hatása, mint a hazai szellemi műhelyeké.

Talán egyvalami tartalmi örökségként is elszámolható, ami a kelet-európai és a német szociológiai hagyományban nagyrészt közös: a történelmi aszinkronitás iránti fogékonyság. Hadd említsek két, ezúttal valóban hazai példát erre, olyan két szerző-ét, akik nem kerültek be a nemzetközi tudományos közgondolkodásba. Mert a kép-let Kelet-Európából nézve így fest: ha emigrált valaki, száz esetből egyszer a nemzetközi tudomány részévé vált. Ha nem emigrált, tízezer az egyhez bizonyos-sággal ismeretlen maradt. Jószerivel Csajanov posztumusz reputációja az egyetlen ismert ellenpélda.

Színlelt kapitalizmus és kettős társadalom

Az egyik szerző, akinek munkája a történelmi aszinkronitások iránti érzékenységről tesz tanúbizonyságot, a századforduló egyik különös magyar gondolkodója, Leopold Lajos. Földbirtokos volt, ennyiben amatőr tudós, ami ekkortájt már a hazai társadalomtudomány professzionalizációjával nehezen fért össze. Leopold esetében azonban a presztízsről írott műve is bizonyította, hogy nem dilettáns, hanem nemzetközi szinten összegezni képes gondolkodó. Munkássága generációkra feledésbe merült a magyar közönség számára is. Máig fontos esszéjét, a *Színlelt kapitalizmust* – amelyet a szerző az első világháború elején kezdett írni, majd leszerelése után,

1917-ben adott nyomdába egy gazdaságpolitikai cikkgyűjtemény részeként – a nyolcvanas évek egyetemi folyóirata, a *Medvetánc* közölte újra (Leopold 1988).

Leopold distinkciója szerint kétféle kapitalizmus létezik, az egyik, amelyikben a jogi keretek és a kapitalista gazdálkodás szelleme együtt van jelen, a másik pedig amelyben ugyan eltörölték a jobbágyságot és a céheket, szabad a munkaerő és a magántulajdon domináns, de e külső késztetésre kifejlődött jogi kategória a gazdálkodás tartalmát tekintve üresen maradt. Így viszonyul egymáshoz a szerves és a színlelt kapitalizmus. Vannak országok, amelyekben az egyik, s vannak, amelyekben a másik uralkodik, jóllehet nagyrészt keverve vannak jelen, s vannak „színlelt kapitalizmus darabjai a londoni Citynek is” (Leopold 1988: 323). Amit a szerző a gazdálkodás tartalmának, szellemének vagy másutt logikájának nevez, s ami a kapitalista gazdálkodó belső motívumaival azonos: a leggazdaságosabb anyagi létre törekvés, amely szétfeszíti a növekedését gátló társadalmi kereteket. Ez hiányzik a színlelt kapitalizmusból, s ezért van az, hogy a parazita magatartás itt kap inkább teret.

Ahol a színlelt kapitalizmus uralkodik, ott ez a nyugati országok politikai, gazdasági és eszmei befolyására alakult ki, s így a tőkés rendszer különbségei a nemzetközi kapcsolatokban is reprodukálódnak. Kelet-Európa társadalmi, mivel rászorulnak a nyugati hitelekre és piacokra, a munkavállalókkal analóg függésbe kerülnek. Mimikri-társadalmakat fejlesztenek ki, tőkés jogrenddel, de aránytalanul nagy bürokráciával és fegyverkezéssel, céltalan diplomáciával. Hozzájárul mindehhez a munka- és tőkekoncentráció bénultsága, főváros-központúsága, a bank- és ipari arisztokrácia álláshalmazása, amit képtelen ellensúlyozni a szakértelem, valamint az, hogy a földbirtok jelentős része a bérlők kezére jut, vagy felparcellázzák, s ez nem kedvez a hosszú távra berendezkedő kapitalisztikus nagyüzem megalapozásának. A színlelt kapitalizmus szelleme az állammal való előnyös szerződések, a gazdaságpolitikai manipulációk technikáját fejleszti ki. Az állami pénzügyek és a külföldi kölcsönök technikái gyorsan fejlődtek, s ezzel nem tartottak lépést a belső kapitalisztikus rend elemei. Az államhitelezettségű közzükségleteket kreál, amelyek kielégítését olyanokra bízzák, akik pártérdemek alapján állami pénzekre vadásznak, s nem érzékelik, hogy az üzlet számukra veszteségesen is végződhet.

Magabiztos hang ez, nem egy dilettáns vidéki gazdálkodóé. Néhány ponton nyilvánvaló a német szociológia hatása, de a szerző éles társadalomkritikai elemzést végez. Ehhez megvan az élményanyaga, aminek a politikai esszéjénél szisztematikusabb kifejtést keres. A problémákra fókuszál, de ezekhez megfelelő analitikus szempontokat és kategóriákat talál. Elemzése nyilvánvalóan ma sem tanulságok nélküli, de nem ezért idéztem fel ilyen részletesen. Nem is pusztán a társadalomkritikai él az, ami a kelet-európai jelleget adja, bár kétségkívül ez is fontos hagyomány. Ami fontosabb itt, az a probléma-irányultság, s a társadalmilag releváns kérdésekre koncentráció igénye.

A másik gondolkodó, a szakmai és közéleti szerepe miatt egyaránt vitatott sorsú Erdei Ferenc kétségkívül a két háború közötti magyar társadalomkritikai szociográfia legkiemelkedőbb fiatal képviselője volt. Az, hogy később, mind az ötvenes évek

nyers kollektivizálásának időszakában, mind pedig a hatvanas évek agrárreformjainak előkészítésében politikai szerepet vállalt, ettől nem független, de korai gondolkodói teljesítményének megítélése szempontjából érdektelen.

Erdei kiindulópontja hasonló Leopold Lajoséhoz: míg ő arra figyel fel, hogy a termelés logikája és keretei kerültek ellentmondásba, Erdeit az foglalkoztatja, hogy a termelési technika és a társadalom szerkezete fejlődött aszinkron módon a 19. század második felében külső hatásra kapitalizálódott kelet-európai társadalmakban (Erdei 1988). Mindez az elittől az alsó rétegekig a társadalom megkettőződésével járt, mivel részint megmaradtak a rendi jellegű történeti társadalomcsoportok, s ezek épültek rá az új gazdasági szerkezetre, részint pedig új társadalmi csoportok jöttek létre, ám ezek is különböztek a nyugatitól, mivel nem a hagyományos polgári társadalom folytatásaként, hanem új alakulatként jelentek meg.

A „történeti nemzeti” társadalom alappillére – a bürokrácia és az egyház mellett – a nagybirtok volt, mely magába sűrítette a legnagyobb társadalmi távolságokat, konzerválva az úriságot és az uradalmi cselédséget.

A modern polgári társadalom alappillére, a kapitalista vállalkozás, mivel nem fokozatosan fejlődött ki, nem tudta hasznosítani a korábban felhalmozott szakszerűséget, hanem külföldi tőkére és a tömegmunkára építve hatolt be a társadalomba.

Erdei regisztrálta, hogy a két háború közötti időszakban a hagyományos úri társadalom kezdett beépülni a kapitalista vezetésbe, az agrárnépesség felesleges tömegeinek egy része pedig beszívargott a munkásságba. Megkezdődött tehát a történeti és a polgári társadalom válaszfalainak lebomlása, ám a második világháború időszakáig e folyamatok nem hogy lezárultak volna, de nem is módosították alapvetően a korábban megszilárdult kettős társadalmi struktúra alapképétét.

Van-e a teoretikus örökségnek hatása?

A háború utáni államszocialista fordulat mind a színlelt kapitalizmus, mind a kettős társadalmi struktúra kérdését negligálni látszott. Nem csupán azért, mert éles cezúrát vont, s nem csupán a teleologikus ideológia társadalomképének dominanciája miatt, hanem azért is, mert a korai tervgazdaság időszakában kevéssé bizonyultak adekvátnak a társadalmi jelenségek magyarázatához. A hatvanas évektől azonban az állami beavatkozás kritikája vélhető hatást gyakorolt a történészek – Berend T. Iván, Hanák Péter, Ránki György – munkáira, a kettős struktúra tétele pedig felbukant a szociológusok – Szelényi Iván és Kolosi Tamás – munkáiban. Nem a történeti és a polgári társadalom kettősségének reinterpetációjaként, hanem az első és a második gazdaság, tehát az állam által közvetlenül kontrollált és az azon kívüli jövedelemszerzési formák struktúraalakító szerepének megvilágítására. Összekapcsolódott ez Polányi redisztribúció-fogalmának percepciójával, mely hatást gyakorolt a kritikai szociológiára (elsősorban Konrád György és Szelényi Iván értelmiség-könyve kapcsán) és a közgazdasági gondolkodásra is (Kornai János distinkciója a bürokra-

tikus, a piaci, az etikai és az agresszív koordinációs mechanizmusok között erre utal).

Azt látjuk tehát, hogy – ha közvetlen magyarázó erejük nincs is – a hazai szociológiai hagyomány bizonyos elemei befolyást gyakoroltak a szemléletmód és a fogalomalkotás terén. Ez arra utal, hogy valamiféle kumulatív dinamikát a kelet-európai társadalomtudományban is érzékelhetünk.

Annál inkább felmerül a kérdés, hogy mennyire sikerült ennek a teoretikus hagyománynak a felidézése a napjainkban zajló társadalmi átalakulás feltételei között. Ami a magyar gazdaságszociológiát illeti, az új körülmények közt még sem a teoretikus hagyomány újragondolása, sem alternatív teoretikus keretek kialakítása nem történt meg. Ehelyett viszonylag problémagazdag elemzések vizsgálják az új gazdasági szereplőket – a vállalkozókat, a gazdasági eliteket, a munkanélkülieket –, módszerintelligens igényes panelvizsgálatok kutatják a háztartások és a vállalatok magatartásának változásait. Finom elemzések utalnak a polgárosodás és vállalkozás történelmi mintáinak felbukkanására (Szelényi 1988), a hazai munkákban azonban inkább ötletszerű reflexivitással találkozunk.

Úgy tűnhet, hogy a korszak nem kedvez a teoretikus összegzésnek. A jelenségek gyakran amorfak, a fogalmak bizonytalanok, a tények gyorsan avulóak. Másfelől pedig: annyi rácsodálkozni valónk van, annyi releváns, de első pillantásra érthetetlen jelenséggel találkozunk, hogy az ezekkel való szembesülés ritkán teszi lehetővé kész fogalmi sémák alkalmazását. Annál nagyobb kihívás kellene, hogy legyen ez a teóriák számára. Valami megkezdődött, vannak kísérletek a teoretikus keretek alkalmazására (Csontos 1994; Gál 1988; Czakó–Sik 1986), a folyamat azonban csak a kezdeténél tart.

További oka annak, hogy a kelet-európai gazdaságszociológia alulkonceptualizált, s inkább leíró-reflexív jellegű, a politika és a közvélemény információhiányában keresendő. Ez a rendkívüli mértékű adat- és információigény gyors és közérthető interpretációt követel. Ugyanakkor nem is utasíthatók mindenkor el ezek az igények tudományos arisztokratizmussal, mivel a tudósok birtokában lévő információk hozzájárulhatnak a döntések negatív hatásainak felismeréséhez, s a társadalmi feszültségek mérsékléséhez. Ezek az igények magyarázhatják, hogy a magyar háztartáspanel-vizsgálat résztvevői évente beszámolnak kutatási eredményeikről a parlamenti képviselőknek, vagy hogy orosz szakemberek, nézeteiket kifejtendő, közvetlenül az elnökhöz hivatalosak (Radaev 1994).

A közéleti információigény jelenségéről adtak számot cseh kollégák (Vecerník, Mateju) is, akiknek munkássága a gazdasági sikerek és egyenlőtlenségek, a jövedelemszerzési stratégiák és munkaerőpiaci pozíciók elemzésére irányul. Szlovákiában az elitparadigma alkalmazásával, Horvátországban egy interdiszciplináris kutatás keretében az emberi tőke és a vállalkozás kapcsolatának elemzésével találkozhatunk (Szomolányi 1994; Stulhofer 1995). Bulgáriában a gazdaságszociológusok egyik fő kutatási problémája a privatizációhoz való viszony (Stoyanov–Nonchev 1992; Kostova 1992). Romániában a kutatások ugyancsak érintik a vállalkozás, a

munkanélküliség és a megélhetési módok kérdéskörét, de a kutatásokban nagyobb szerep jut az esettanulmányoknak, valamint a kvalitatív-antropológiai terepmunkának. Oroszországban, úgy tűnik, a második gazdaság és újabban a korrupció kérdései állnak a gazdaságszociológiai kutatások érdeklődésének centrumában. Szerbiában a háborús környezetre való tekintettel a válság, a túlélési technikák, a fekete gazdaság kap külön hangsúlyt, de folynak kutatások a régi elit továbbélésének, illetve a vállalkozások elterjedésének témáiban (Lazic 1995; Bolcic).

A közvetlen reflexiótól való elszakadás igénye leginkább talán a lengyel gazdaszociológiát jellemzi a térségben. Ennek indirekt jeleként fogható fel az is, hogy esetükben számottevő idegen nyelvű publikációval találkozunk, amelyekkel a szerző nem a hazai közvélemény, hanem a nemzetközi szakma referenciakeretébe illeszkedik (Rychard, Morawski, Federowicz, Adamski 1993; Kolarska-Bobinska 1994; Kaminski). Meglehet, ez inkább a hagyományokkal áll összefüggésben, mivel a lengyel szociológiában – eltérően más kelet-európai országoktól – a nehezebb időszakokban is volt rendszeres idegen nyelvű publikáció. (Ilyen volt egyebek közt a Sisyphus sorozat, mely azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy nevén nevezte a válságot, s a szükségállapot idején is hozzáférhető volt az a kötete, amely a gdanski sztrájkolókkal készített interjúkból adott válogatást.) A hatás mindenesetre az, hogy ezekben a munkákban inkább jelen van a teoretikus konceptualizálás igénye. Igaz azonban az ő esetükben is az, hogy nem paradigma-, hanem probléma-orientáltak, fogalmaikat az empirikus jelenségek által felvetett kérdésekhez igazítják.

Miközben kelet-európai gazdaszociológiáról beszélünk, látnunk kell, hogy ez a hagyomány a legutóbbi időig töredezett volt. Az egyes nemzetek szociológiai ritkán reflektáltak egymásra. Miként Antonin Kaminski egy személyes beszélgetésben megjegyezte, van abban valami paradox vonás, hogy többet tudunk a nyugati szociológia aktuális fejleményeiről, mint közvetlen szomszédainkéről. Az utóbbi években konferenciák, műhelybeszélgetések szervezése, s részben közös kutatások révén is a helyzet némileg módosult. Szakmai folyóiratainkban felismerhető egyfajta tudatos törekvés arra, hogy a környező országok szociológiai fejleményeiről áttekintések jelenjenek meg. Az alaptendencia azonban ezen a téren lényegében nem változott.

Ami változott, az a tudomány viszonya a politikához. A rendszerváltás során a politika jelentős szívóhatást gyakorolt az értelmiségre, s nem bizonyult kontraszelektívnek. Meglehet, szerepet játszott ebben a választásban az erős társadalomkritikai hagyomány is. Csakúgy, mint Jászi Oszkárban, aki az 1918-as rövid életű demokratikus kormány idején miniszterséget vállalt, a kortárs tudomány nem egy kiválóságában is feltámadt a közéleti hivatástudat, mikor megérezte az idők szavát. Van olyan vélekedés is, amely szerint a tudományos szerep ezekben az esetekben csak álca volt, mely a korábban ki nem élt, de áhított közéleti szerepet leplezte. Elképzelhető, hogy némelyekre ez igaz, a többségre azonban aligha. Úgy gondolom, sokkal inkább következett ez a lépés magának a kihívásnak a természetéből, a kritikus beál-

lítottaságból, s abból, hogy ebben a felfogásban a tudományos és a közéleti szerepek nem voltak inkompatibilisek.

Az elfeledett szociológiai képzelőerő

Mills a szociológiai képzelőerőnek azt a jelentőséget tulajdonítja, hogy az „enables us to grasp history and biography and the relations between the two within society” (Mills, 1980: 12). Ez – meglehetősen, manapság korszerűtlennek tartott szerzőtől való idézet – korai és pontos megfogalmazása a mikro–makro kapcsolat problematikájának, annak az igénynek, amely a személyes és a társadalmi változások dinamikáját összefüggéseiben, egymásra hatásában kívánja látni. Tartalmazza továbbá azt az ígéretet, hogy a társadalomtudomány hozzájárul a mindennapi társadalmi jelenségek megértéséhez.

Továbbgondolva Mills programját, a szociológiai képzelőerő még két további kritériumot tartalmaz. Az egyik a kutatói habitussal áll összefüggésben, és úgy nevezhetjük, hogy a rácsodálkozás képessége. Nem más ez, mint a fontos és izgalmas társadalmi jelenségek meglátásának képessége. Képesség arra, hogy a kutató észlelje a paradigma értelmezési tartományán kívül eső jelenségeket is. Érdeklődjön a mások által megfogalmazott problémák iránt és töprengjen rajtuk, még ha nem is ragadhatók meg közvetlenül fogalmi sémáival. Tehát ne csak a paradigmán keresztül szemlélje a világot, ne a „gombhoz varrja a kabátot”.

Másodszor a szociológiai képzelőerő napjainkban jelenti annak felismerését is, amit James Coleman a konstruált szervezetek nem kívánt mellékhatásainak nevezett. Az a gyanúm, hogy a releváns társadalmi problémák jelentős része egybevág napjainkban ezzel a jelenségkörrel. Nem minden releváns társadalmi jelenség vezethető le a konstruált szervezetek nem kívánt mellékhatásaiból, de a konstruált szervezetek mellékhatásai releváns társadalmi jelenségek.

Kelet-Európában paradox módon e konstruált szervezetek keretei közt, általuk kondicionálva zajlik a spontán szervezetek kiépítése. Talán nem is egyedülálló paradoxon ez, hiszen Coleman olvasatában – szemben Hayekkel – hasonló jellemezte a nyugati fejlődést is. Ami a szociológiai képzelőerőt lenyűgözi Kelet-Európában, az a konstruált és spontán szervezetek keverékének kialakulási sebessége, s az, hogy ez milyen nagy társadalmi nyomás alatt történik. Belátható, hogy mennyivel nagyobb a nem kívánt mellékhatások jelentkezésének esélye, s mennyivel nagyobb veszélyt hordoz mindez egy instabil közegben.

A társadalomtudósnak nem kell vállalnia a jobb jövő ígéretét – erre a kelet-európai kollégák vajmi kevés késztetést éreznek, s az elmúlt évtizedek tükrében aligha lenne népszerűlenebb feladat számukra. Értelmes predikciók azonban mégis megfogalmazhatók, miként arra a demográfia, s a társadalmi–gazdasági átalakulás, a gazdasági intézményi változások társadalmi feltételeinek és hatásainak területe számos példát kínál (Illner).

Paradigmák és problémák

Amit végképp nem lenne szabad elfeledni, az a társadalmi problémák észlelésének képessége. Problémák egyrészt abban az értelemben, hogy veszélyt jelentenek és feszültséget generálnak, ide tartoznak a colemani nem kívánt mellékhatások is. Problémák abban a második, tágabb értelemben is, hogy olyan jelenségek, amelyek első pillantásra nem érthetők, amelyekre rácsodálkozunk. Megintcsak: a problémák mint mellékhatás-szindrómák köre szűkebb, mint az első pillantásra meglepő társadalmi jelenségeké, de éppen nem kívánt mellékhatás-jellegüknél fogva bizonyos, hogy ezek nem könnyen érthetők, sőt nem is könnyen vezethetők vissza eredetükre.

A paradigma-vezérelt és a probléma-vezérelt (vagy valóságfeltárás-vezérelt) kutatások különbsége nem csak a nyugati és a keleti szociológiai hagyományok különbsége. Sokkal inkább kutatói habitusok különbségéről van szó. Az egyik esetben a teória építése a cél, s ennek előnye az, hogy a fogalmi készlet egzaktyságra törekszik, nem csúszkál, alkalmas a magyarázatra.

A másik esetben a kiindulópont az, hogy szembesülünk egy fontos társadalmi jelenséggel és meg akarjuk érteni, hogy miért van úgy. Mikor van így, mi az oka, mi a hatása? A társadalmi jelenségekre való rácsodálkozás és a valóságra vonatkoztatott töprengés az, amit aztán a paradigmatiszta gondolkodásból olykor hiányolunk. Pontosabban, majd minden kortárs paradigma forrásánál ott találunk néhány releváns társadalmi problémát, amit a fogalmi készlet gazdagodásával párhuzamosan egyre mesterségesebb problémák váltanak fel. A szemlélőnek olyan érzése támadhat, hogy a paradigma végeredményben felfalja a valóságot, s a valóság mesterséges illusztrációkká zsugorodik.

Giddens kritikai elemzése nyomán zárójelbe tehetjük most Kuhn normál tudomány fogalmát és azt a konklúziót, hogy a társadalomtudomány nem rendelkezik egy domináns paradigmával. Mert mindazonáltal rendelkezik olyan fogalmi készletekkel, „taken for granted understandings”-szel, „hermeneutically grasped descriptions”-szel, tehát olyan „frames of meaning”-gel (Giddens 1993: 149), amit kortárs tudósok kisebb-nagyobb közössége oszt. Kuhntól némiképp elrugaszkodva, de a valósághoz igazodva, nevezhetjük ezeket társadalomtudományi paradigmáknak. Közel járunk ezzel Merton felfogásához, aki paradigmákon az előfeltevéseket, fogalmakat, eljárásokat és a közöttük lévő viszonyokat értette. Jogos Merton következtetése, amely a paradigma egyik legfontosabb funkciójának a homályos előfeltevések és a kodifikálhatatlan következtetések kiszűrését tartja. Egyúttal – s ez inkább feladásba merült – ráirányítja a figyelmet arra is, ami aggasztó lehet: hogy a paradigma szellemi restségre csábíthat, hogy a szociológus eltekinthet olyan adatoktól, amelyek a paradigmába nem illenek bele (Merton 1980).

Ami itt problémaként elsőként felmerül, az nem teória és praxis viszonya, nem a társadalomtudományok társadalmi hasznának kérdése. Ez is legitim kérdés, s osztom James Coleman nézetét arra vonatkozóan, hogy a társadalomtudománynak

sürgős átgondolnivalói vannak ezen a téren. Az elsődleges probléma az, hogy éppen mivel alternatív paradigmákkal számolhatunk, e fogalmi készletek, paradigmák a valóság viszonylag szűk szeleteire alkalmazhatók. A néhai James Coleman, amikor 1991-ben megkérdeztem arról, milyennek látja a rational choice közelítés empirikus alkalmazhatóságát, úgy találta, ez ennek a közelítésnek a gyenge pontja, s nem sikerült az illusztratív empirikus alkalmazások köréből kitörnie. Meglehet, ez csupán idő kérdése, s a network elemzés vagy a time budget elemzés képviselői más véleményen vannak a maguk paradigmájáról. Ám attól tartok, jócskán találhatunk olyan releváns társadalmi jelenségeket, amelyek egyik érvényben lévő kortárs paradigmával sem hozhatók összefüggésbe, azaz nem magyarázhatók velük érdemben.

A társadalmi relevancia kritériuma

Hasonló, a probléma-orientált kutatással összefüggő igény felmerül a kortárs amerikai szociológiában is. Legutóbb épp egy egyetemi hallgatóknak szánt könyvsorozat bírálatában veti fel a szerző, hogy manapság a szociológiai szövegek az értelmetlen képzésről szóló viccek célpontjaivá válnak, holott ez nem mindig volt így. Az ok az, hogy a szociológusok egyre zártabb referenciacsoportot alkotnak, egymásnak beszélnek és nem vesznek részt a „közbeszédben”, nem részesítik előnyben a „társadalmi relevancia” kritériumát (O'Brien 1995).

A gazdaságszociológia szempontjából a társadalmi relevancia és a közbeszéd valóban két kulcskategória. Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra, mert a két kategória nem szükségképpen fedi egymást. A közbeszédben felmerülő kérdések egy része valóban társadalmilag releváns, s ezek nagyrészt olyanok, amelyeket a tudomány tárt fel, nevezett meg, vagy biztosította a közbeszédhez szükséges konceptuális eszközöket. A jelenségek nagyobb része közismert, s talán többnyire közérthető is, mert – szemben a természettudósokkal – olyan témán dolgozunk, amiről csaknem mindenkinek van valamilyen személyes tapasztalata. Aminek – s talán inkább előny ez, mint hátrány – kicsit mindenki szakértője. Amiről mi beszélünk, arról mindenkinek van véleménye, mert mindenki úgy érzi, tud róla valamit, pedig a szubjektív tapasztalaton túl szinte senki nem tud semmi biztosat.

A közbeszédben felmerülő kérdések jelentős része azonban társadalmilag nem szükségképpen releváns. Elég a közbeszéd domináns csatornáit, a tv-t, a rádiót és a napisajtót szemügyre vennünk ahhoz, hogy kiderüljön, információik jelentős része érdekes ugyan, de társadalmilag irreleváns. Ez a szellemi közfogyasztás csapdája: az válik érdekessé, amit a politikusok napi csatái, a sztárok hiúsága, érdekérvényesítő csoportok igyekezete, vagy amit a médiaértelmiség szellemi felszínessége azzá tesz, s nem az, ami mindennapi életünk problémája, ami szűkebb-tágabb környezetünk nyomasztó gondja, vagy ami elgondolkoztat.

No, de nem leszünk így bajban a társadalmi relevanciával? Ha a tudomány nem társadalmilag releváns kérdésekre tér ki, s a közbeszédben szereplő kérdések jelentős része is irreleváns, miről ismerjük fel a társadalmilag releváns kérdéseket?

Pontosítsunk: igaz, azt állítom, hogy a paradigmatis tudományfejlődés nem tesz jót a valóságérzéknek. Mindazonáltal a társadalmilag releváns kérdéseket a tudomány tárja fel és interpretálja. A közbeszéd nem csupán azért nem forog kizárólag releváns kérdések körül, mert a médiapiac így diktálja, hanem mert a közbeszéd időbeli késéssel közvetíti azokat a problémákat, amelyeket a tudomány tematizál. A tudomány a közbeszéd avantgardja.

De ne kerüljük meg a válaszkísérletet: mi a társadalmilag releváns kérdés? Első közelítésre azt mondhatnánk, társadalmi relevanciával bír minden olyan globális vagy társadalmi jelenség, amelyik a társadalom egészének vagy számottevő csoportjainak a reprodukciós folyamatait érdemben befolyásolja.

Nyilvánvalóan a közbeszéd domináns csatornáin is találkozunk ilyenekkel, s még inkább a marginális csatornákon, a mindennapi kommunikációban. Az tehát, hogy olyan témán dolgozunk, amiről mindenkinek van tapasztalata, ezen a ponton lehet előny. Ez azonban csak segédállítás: a társadalmi relevanciának nem az az ismérve, hogy a mindennapi beszéd tárgya, a társadalmi kérdés nem azonos a közhe-lyekkel.

Másrészt egy társadalmi jelenséget nem lehet úgy felfedezni, mint egy természeti összefüggést. A társadalomkutató számára bizonyos értelemben semmi sem lehet új, hiszen akik megélték, csinálták, nagy valószínűséggel tudtak róla, talán értelmez-tek is. A tudományos tapasztalat annyiban különbözik ettől a közvetlen tudástól, hogy szisztematikusabb, alkalmas az összevetésre és a tágabb konzekvenciák mér-legelésére, tehát ennyiben a predikcióra. Aki először nevez néven egy társadalmi jelenséget, először méri fel jelentőségét és hatásait, az mégiscsak felfedez valamit, s tudományos tettet hajt végre. A mindennapi tudásra való lefordítás képessége pedig, ami ehhez tartozik, hozzásegít a társadalmi relevancia mérlegeléséhez.

Közgazdaságtan és szociológia

A közgazdaságtan és a szociológia közötti határ a nyugati tudományfejlődésben az utóbbi évtizedekig meglehetősen éles volt. Boudon és Bourricaud meggyőző érve-lése szerint (Boudon–Bourricaud 1989) mindez jórészt a két diszciplína kialakulási körülményeivel hozható összefüggésbe, tehát azzal, hogy a közgazdaságtan a felvi-lágosodás filozófiájának és az utilitarizmusnak a csúcspontján született meg, míg a szociológia épp ez utóbbiak romantikus reakciójának idején.

A rigid előfeltevésekben megmutatkozó történeti és ideológiai különbségek – bár mindenkor léteztek ettől eltérő nézetek – valójában csak az utóbbi évtizedekben kezdtek csökkenni, és pedig nézetem szerint azért, mert a közgazdaságtan és a szociológia meghatározó műhelyeiben, a paradigma-centrumokban kiforrálódo né-zetek közeledtek egymáshoz. Az, hogy Becker és Coleman közösen szerveztek ku-tatószemináriumot a piacok szociológiájáról, pontosan jelzi ezt a közeledést. Ennek előzménye volt az, amit sokan a közgazdasági imperializmus jeleként értékeltek, hogy a közgazdaságtan az utilitarista előfeltevéseken alapuló elemzéssel sikerrel

igyekezett magyarázni korábban a szociológia terrénumába tartozónak vélt jelenségeket. S másfelől előzménye volt az is, hogy a szociológia a tőkeelméletek kikristályosodásával olyan stádiumba jutott, ami a paradigma-formálódást lehetővé tette, s a piacok szociológiája révén bizonyította, hogy nem csupán a neoklasszikus, de az institucionalista piacképhez is van érdemi hozzátenni valója.

Korábban jelentős mértékben tartotta magát az a James Duesenberrynek tulajdonított mondás, amely szerint „economics is all about how people make choices; sociology is all about how they don't have any choices to make” (idézi Bowles 1995), ami tehát a közgazdászok individualista-racionalista, s a szociológusok holista nézőpontját abszolutizálta. Miként Bowles joggal megjegyzi, a közgazdaságtant hagyományosan a szereplők horizontális kapcsolatai érdekelték. Nem túlzunk talán, ha azt állítjuk, hogy ezzel szemben a szociológiát inkább érdekelte a hierarchia, mint a piac, és a hatalom inkább, mint a csere. Azóta a közgazdaságtan mind a neoinstitucionalizmus, mind a közgazdasági imperializmus révén több olyan témában érdekelt lett, amelyek kívül esnek a kompetitív, horizontális és szimmetrikus kapcsolatok körén. A szociológia pedig a kapcsolathálók, a bizalom, az alternatív pénzhasználati módok tanulmányozása révén olyan jelenségekre bukkant, amelyeknek közük van a kontraktushoz, de amelyek sem az utilitarista előfeltevésekből, sem a tranzakciós költségek teóriájából nem vezethetők le. Ami lényeges itt, az az, hogy a két diszciplína problémalátása, jellegadó képviselők nyelvezete hosszú ideig tartó jelentős szembenállás után közelebb került egymáshoz. Bár némelyik méltatás az egymásra hatás eredményét csekélynek, s inkább csak jövőbeli ígéretnek tekinti (Baron–Hannan 1993), annyi szemmel láthatóan történt, hogy a közgazdászok elkezdtek bepiszkolni kezeiket és a szociológusok közt van törekvés arra, hogy megtisztítsák modelljeiket (Hirsh et al. 1990).

Mi jellemezte a két diszciplína kapcsolatát Kelet-Európában? Ezúttal kénytelen vagyok a tapasztalatokat nagyrészt Magyarországra korlátozni, mivel gyanakszom arra, hogy az általánosítás téves lehet. Mintha a lengyel és a cseh szellemi életben a diszciplináris határok markánsabban megjelentek volna, mint nálunk. Ezzel szemben Budapesten, de Szófiában, Moszkvában és Novoszibirszkben is, a gazdaság-szociológiai kutatásokat jó eséllyel közgazdasági egyetemeken és intézetekben folytatták.

A magyar körülmények közt a két diszciplína elkülönülése távolról sem volt olyan mérvű, mint Nyugaton. Összefügg ez bizonyára azzal is, hogy viszonylag kis – akadémiai részét tekintve néhány száz fős – szakmákról van szó, amelyeknek professzionizációja nem fejeződött be. Reguláris képzés hiányában a szociológia korábbi generációi más diszciplínákból, a jogból, a filozófiából és a közgazdaságtanból rekrutálódtak. A képzési háttér tehát a szociológusok egy részénél hagyományosan közgazdasági volt, s a hatvanas évektől a fiatal közgazdász-generációk szemléletmódját is befolyásolta, hogy – formális vagy informális keretek közt – Hegedűs Andrástól, Szelényi Ivántól vagy Kemény Istvántól tanultak szociológiát. Ez a szemléletmód és valóságérzék, az empirikus folyamatokból kiinduló vizsgálat igénye

egyértelműen jellemzi a magyar institucionalista iskolát (Laki Mihály, Szalai Erzsébet, Csanádi Mária, Voszka Éva), s az emberi erőforrások gazdaságtanával foglalkozókat (Gábor R. István, Galasi Péter, Kertesi Gábor, Köllő János, Nagy Gyula), akiknek munkái szociológiailag relevánsak.

Végül volt még egy ok, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a két diszciplína nem került távol egymástól. A hatvanas évek második felétől a domináns beszédmóddá mindkét diszciplínában a reform-diskurzus vált (valójában ez segítette elő a némi ideológiai gyanúval kezelt szociológia újjáéledését is). A kiemelkedő népszerűségnek örvendő közgazdászok ebben az időben vagy szinte kizárólag a reformjavaslatok gondolatkörében mozogtak – mint Tardos Márton, Antal László vagy a verbális radikalizmusáról ismert Liska Tibor –, vagy megmaradtak kutatónak – mint a kiemelkedő nemzetközi presztízsű Kornai Jánoss vagy Ehrlich Éva, Jánossy Ferenc és Bródy András –, de időről időre megnyilatkoztak a reform kérdésében is. Ez volt az a kérdéskör, amiben rendszeresen vitatkozhattak és szót érthettek a szociológusokkal, Hegedűs Andrással, Szelényi Ivánnal, Laky Terézszel, Juhász Pállal, Kolosi Tamással, Ferge Zsuzsával és Andorka Rudolffal, ami kialakíthatta a kölcsönös ismertség és respektus alapjait. Bár adódtak olykor villongások piachívó közgazdászok és szociálisan érzékeny szociológusok között, a markáns álláspontok nem a diszciplínák töréspontjain fogalmazódtak meg (Miklós 1988).

A tudományos kérdésfeltevésekben is nyilvánvalóan kínálkozott olyan metszéspont, amely a közgazdászok és a szociológusok érdeklődését egyaránt kivívta: a második gazdaság, s ezzel összefüggésben a munkaerőpiac és a társadalmi tagolódás kérdésköre.

Attól tartok azonban, hogy a reform-diskurzus, amely hozzájárult a földközeli realista álláspontok kialakításához és a diszciplínák közötti toleranciához, nem tett jót a két diszciplína teoretikus teljesítményének. Legalábbis a magyar szociológiáról bizonyosan elmondható, hogy alulkonceptualizált, s a modellalkotás igényével született művek is inkább újabb keletű interpretációs kísérletek.

Ezzel hozható összefüggésbe, hogy megnövekedett érdeklődés kíséri azok munkáját, akik a nyugati és a keleti kutatási tradíció határvidékén működnek. Nem hajdani szovjetológusok és régió szakértők, hanem olyan par excellence szociológusok, akik képesek a nyugati szociológus közönség számára érdekes teoretikus kérdésfeltevéseket megfogalmazni és ezeket konfrontálni azzal a valóságismerettel, amely a kelet-európai kutatási hagyomány sajátja. Ilyenek a társadalmi struktúra, a konfliktusok és a gazdasági elitek tanulmányozói (Szelényi Iván vagy a fiatalabbak közül Róna-Tas Ákos és Böröcz József). S ilyenek azok is, akik a kelet-európai hagyományban erős esettanulmányos vállalati vizsgálatokhoz tudtak érdeklődésük folytán kapcsolódni. Erre a nyolcvanas évektől jó példa volt Michael Burawoy és David Stark, akik a részt vevő megfigyelést preferálták, de emellett jól kiépített kapcsolatra tettek szert a helyi intellektuális szakmai közösséggel is. Ilyenek bizonyult Nigel Swain és Wim Swaan is, akiknek tanulmányai a paradigma-kérdések és a valóságismeret összecsengéséről tanúskodnak.

Újabban ilyen kutatásokat kezdett esettanulmányos módszerrel egyebek közt Magoroh Maruyama, illetve Richard Whitley és Jeffrey Henderson is, akik a kelet-ázsiai üzleti rendszerekkel való összehasonlítás perspektíváját kínálják.

Kétféle gazdaságszociológia?

Megkísérlem röviden áttekinteni, milyen különbségeket és hasonlóságokat véltem felfedezni a nyugati és a kelet-európai gazdaságszociológia között. A hangsúly az összehasonlítás természetéből adódóan a különbségeken lesz, ami nem jelenti azt, hogy ne lennének közös gondjaink, vagy, hogy e különbségeket olyan adottságként kellene kezelnünk, ami nem meghaladható.

A nyugati és kelet-európai gazdaságszociológia összehasonlítása

	nyugati	kelet-európai
az elemzés fókusza	paradigma-orientált	probléma-orientált
a szociológiai képzelőerőhöz való viszony	kevés kapcsolódási pont, több törekvés a szisztematikus elemzésre	több kapcsolódási pont, kevés törekvés a szisztematikus elemzésre
az elméletekhez való viszony	elméleti kiindulás, zárt elméleti referencia-csoportok gazdag teoretikus implikációk	esetenként megválasztott teoretikus keretek, laza referenciacsoportok, átjárás az elméletek között, szerény teoretikus implikációk
a társadalmi jelenségekhez való viszony	illusztratív empirizmus	empirikus kiindulópont, a rácsodálkozás képessége
a tárgyalt problémák relevanciája	szelektív valóságismeret	gazdag valóságismeret
a politikához való viszony	vegyes, olykor csekély	vegyes, olykor jelentős
a közbeszédhez való viszony	gyenge kapcsolat, eseti implikációk	politikai szívóhatás, erős kihívás, adat- és információéhség
a szerzők nemzetközi ismertsége	a kapcsolat meggyengült	a kapcsolat igen erős
a szerzők nemzetközi ismertsége	nagy, különösen a paradigma-centrumok képviselői	elenyésző, kivéve a Nyugatra emigráltak egy némelyikét
a közgazdaságtan és a szociológia közti határvonal	éles határ, de a két diszciplína közelebb került egymáshoz	diffúz határok, élénk eszmecsere
intellektuális tradíció	Marx, Weber, Durkheim, Spencer, Sombart, Bücher, Pareto, Schumpeter, Polányi, Parsons/Smelser	mint Nyugaton, plusz a helyi töredezett hagyomány

Bele kell-e nyugodnunk abba, hogy látszólag kétféle gazdaszociológia van, egy paradigma-orientált nyugati és egy közvetlenül a társadalmi-gazdasági problémák által orientált keleti típus? Bármennyire is tapasztalunk ilyenfajta jeleket, le kell szögeznünk, hogy a tudományos standardek és módszerek tekintetében nincs kétféle szociológia. A nem tudás nem lehet erény, legyen szó akár tudományos ismeretről, akár valóságismeretről. Kelet-Európában erősebb volt a problémákra közvetlenül reflektáló és a kritikai hagyomány, még ha ebből kevesebb teoretikus teljesítmény született is, s még kevesebb vált ismertté. Nyugaton a szociológia erősebben orientálódik a teória-építés felé, még ha ebből alternatív paradigmák emelkednek is fel, s még ha a szociológusok máig úgy lennének a fogalmakkal – miként Weber a maga idejében találóan megjegyezte –, mint a fogkefével: nem szívesen használják a másét.

A paradigma nélküli gondolkodás közel vihet ahhoz, amit Coase az amerikai institucionalista hagyományról mondott: „led to nothing... Without a theory, they had nothing to pass on except a mass of descriptive material waiting for a theory or a fire” (idézi: Williamson, in: Smelser–Swedberg 1994: 78).

A paradigmikus gondolkodás nem megkerülhető, nem is kell megkerülni. De ennek is van nem kívánt mellékhatása, amit tudatosítani kell. A gazdasági jelenségek társadalmi beágyazottsága – ami elvitathatatlanul a gazdaszociológia sarokpontja – nem pusztán arra való, hogy a paradigmákat illusztrálja. A paradigma való arra, hogy értelmezési keretet, fogalmi készletet adjon a társadalmi jelenségek megértéséhez. Mennyit tud egy adott paradigma a releváns társadalmi jelenségek köréből lefedni, ezt a kérdést mindenkor mérlegelni kell, mielőtt elveszünk a tudományos fogalomalkotás útvesztőiben.

A kelet-európai szociológiai hagyomány és a térségben zajló átalakulás a maga kihívásaival közelebb vihet ahhoz, hogy megtaláljuk az elveszett szociológiai képzeletőrt, s a paradigmákat ennek szolgálatába állítsuk.

Irodalom

- Adamski, Wladislaw W. (ed.) 1987. *Poland in the 80's: Sociological Reassessment*. Sisyphus, Vol 5. Warsaw
- (ed.) 1993 *Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland 1980–1992*. Warsaw: IFIS Publ.
- Andorka, Rudolf–László Bertalan (eds.) 1986. *Economy and Society in Hungary*. Budapest: K. Marx Univ. of Ec. Sci., Dept. of Sociology
- Andorka Rudolf 1991a. *The importance and the role of the second economy for the Hungarian economy and society*. In: Tóth András–László Gábor (eds.) 1991. 11–29.
- 1991b. Hungarian sociology in the face of the political, economic and social transition. In: *International Sociology*, (Vol. 6) 4, 465–469.
- Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) 1992. *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI
- Angelusz Róbert et al. 1984. *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban*. Budapest: Kossuth
- Antal László 1985. *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest: KJK

- Baron, James, N.–Michael T. Hannan 1994. The Impact of Economics on Contemporary Sociology. In: *Journal of Economic Literature*, (Vol. XXXII) Sept., 1111–1146.
- Becskeházi Attila–Tibor Kuczi 1994. *The Sociology of Reformist Socialism: The Hungarian Model*. In: Keen–Mucha (eds.) 1994. 39–52.
- Best, Heinrich–Ulrike Becker 1994. *Sozialwissenschaften im neuen Osteuropa*. Bonn-Berlin: IS
- Bolcic, Silvano 1995. Levél a szerzőhöz, Belgrád
- Boudon, Raymond–François Bourricaud 1989. Economics and Sociology. In: *A Critical Dictionary of Sociology*. Chicago: Routledge, 139–145.
- Bourdieu, Pierre–James Coleman (eds.) 1991. *Social Theory for a Changing Society*. N. Y.: Russel Sage
- Bowles, Samuel 1995. Comment on N. J. Smelser and R. Swedberg (eds.), *Handbook of Economic Sociology*. *Contemporary Sociology*, (Vol. 24) 3, 304–307.
- O'Brien, Jodi 1995. Sociology for the Student as Public: A Neglected Genre. In: *Contemporary Sociology*, (Vol 24) 3, 307–311.
- Burawoy, Michael–Pavel Krotov 1993. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. In: Simon Clark et al. *What about the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia*. London: Verso
- Chayanov, Alexander V. 1966. *On the Theory of Peasant Economy*. Homewood, Ill.: R. D. Irwin, Inc.
- Csontos László 1994. Szempontok a privatizáció és a hierarchikus gazdasági szervezetek belső szerkezetének változásai közti összefüggések tanulmányozásához. *Szociológiai Szemle*, 4. 83–95.
- Czakó, Ágnes–Endre Sik 1986. Managers' Reciprocal Connections. In: Gy. Lengyel (ed.) *Education, Mobility and Network of Leaders in a Planned Economy*. Budapest: K. Marx. Univ. of Ec. Sci.
- Czakó Ágnes et al. (eds.) 1989. *Gazdaságszociológiai tanulmányok*. Budapest: Aula
- Delai, Nadio et al. 1993. *Entrepreneurship in Eastern Europe. Actors of Development in Poland, Czechia, Slovakia, Hungary, Slovenia*. Roma: CENSIS
- Erdei Ferenc 1980 (1974). A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei F. *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai K.
- Federowicz, Michal 1994. *Poland's Economic Order. Persistence and Transformation*. Warsaw: Friedrich Ebert Stiftung
- Friedland Ray–A. F. Robertson (eds.) 1990. *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*
- Gábor R. István 1989. *Kistermelés, kisvállalkozás, második gazdaság*. In: Czakó et al. (eds.) 1989. 311–319.
- Gábor R. István–Galasi Péter 1981. *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: KJK
- Gál Róbert Iván (szerk.) 1988. *Racionális választások – irracionális következmények*. Szociológiai Műhelytanulmányok 12. MKKE, Szociológia Tanszék
- Giddens, Anthony 1993. *New Rules of Sociological Method*. Cambridge: Polity Pr.
- Granovetter, Mark–Richard Swedberg 1992. *The Sociology of Economic Life*. Boulder: Westview Pr.
- Gyurgyák János 1981. Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál. In: *Medvetánc*, 2–3. 173–242.
- Gyurgyák János (szerk.) 1986. *Polányi Károly–Karl Polányi, 1886–1964*. Magyar Szociológiatörténeti Füzetek 2. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Hegedűs András–Márkus Mária 1978. A kisvállalkozó és a szocializmus. *Közgazdasági Szemle*, 4.
- Hirsh, Paul et al. 1990. *Clean models vs. dirty hands: why economics is different from sociology*. In: Zukin–Di Maggio (eds.) 1990, 39–56.
- Hirszowicz, Maria 1982. *Industrial Sociology*. N. Y.: St. Martin's Pr.

- Jogan, Maca-Mojca Novak 1992. A szlovén szociológia – a társadalomfilozófiától a szakmai etikai kódexig. In: *Szociológiai Szemle*, 4. 99–105.
- Juhász Pál 1981. Társadalmi csoportok együttműködése az első, a második és a harmadik ökonómiában. *Fogyasztási Szolgáltatások*, 4.
- Kaminski, Antonin 1992. Személyes közlés
- Katona, George 1963. *Psychological Analysis of Economic Behavior*. N. Y.: McGraw-Hill Book C., Inc.
- Keen, Mike Forrest–Janusz Mucha (eds.) 1994. *Eastern Europe in Transformation. The Impact on Sociology*. London: Greenwood Pr.
- Kelen András 1988. *A társadalmi munka szociológiája*. Budapest: Gondolat
- Kemény István 1992. *Szociológia írások*. Szeged: Replika
- Kolarska-Bobinska, Lena 1994. *Aspirations, Values and Interests. Poland 1989–94*. Warsaw: IFIS Publ.
- Kolosi, Tamás–Iván Szelényi 1993. *Social Change and Research on Social Structure in Hungary*. In: Nedelmann–Sztomka (eds.) 1993, 141–163.
- Konrád, György–Iván Szelényi 1979. *The Intellectuals on the Road to the Class Power: A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*. N. Y.
- Konrad, George–Ivan Szelényi 1991. *Intellectuals and the Domination in Post-Communist Societies*. In: Bourdieu–Coleman (eds.) 1991.
- Kornai János 1983. Bürokratikus és piaci koordináció. In: *Közgazdasági Szemle*, (Vol 30) 9, 1026–1038.
- Kostova, Dobrinka 1992. *The Economic Leaders in Post-totalitarian Society: The Case of Bulgaria*. In: Lengyel–Offe–Tholen (eds.) 1992.
- Kovács Imre–Kuczi Tibor 1982. A gazdálkodási előnyök átváltási lehetőségei. *Valóság*, 6.
- Köllő János–Gábor László (eds.) 1995. *Foglalkoztatáspolitikai orvosságos és méregtár*. Budapest: Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára
- Kuczi T. et al. 1992. *Entrepreneurs and Potential Entrepreneurs*. In: Lengyel–Offe–Tholen (eds.) 1992.
- Laky Teréz 1982. *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben*. Budapest: KJK
- 1994. Characteristics of Privatisation in Hungary and Some of its Social Effects. In: *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 2. 5–23.
- Lazic, Mladen (ed.) 1995. *Society in Crisis. Yugoslavia in the Early '90s*. Belgrade: Filip Visnjic
- Lengyel, Gy.–C. Offe–J. Tholen (eds.) 1992. *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*. Budapest–Bremen
- Leopold Lajos jr. 1988 (1917). Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 2–3, 321–355.
- Major Iván (ed.) 1982. *Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet* Budapest: MTA KTI
- Martinelli, Alberto–Neil J. Smelser (eds.) 1990. *Economy and Society: Overviews in Economic Sociology*. In: *Current Sociology*, (Vol. 38), 2–3.
- Maruyama, Magoroh (ed.) 1993. *Management Reform in Eastern and Central Europe. Use of Pre-Communist Cultures*. Dartmouth Publ.
- Merton, Robert 1968. *Social Theory and Social Structure*. N. Y.: The Free Press
- Meusberger, Peter–András Klingner (eds.) 1995. *Vom Plan zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns*. Heidelberg: Physica Verlag
- Miklós Tamás (szerk.) 1988. *Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években*. Budapest: Medvetánc
- Mills, C. Wright 1980 (1959). *The Sociological Imagination*. N. Y.: Penguin
- Morawski, Witold 1989. Dilemmas of the institutional changes in contemporary Poland. *Sisyphus. Sociological Studies*, Vol. V, (Warsaw) 51–66.
- 1992. *Poland on the Road to Capitalism: Between Imitation and the Unknown*. In: Lengyel–Offe–Tholen (eds.) 1992.

- Nedelmann, Brigitta–Piotr Sztomka (eds.) 1993. *Sociology in Europe. In Search of Identity*. Berlin, N. Y.: Walter de Gruyter
- Nee, Victor–David Stark (eds.) 1989. *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford: Stanford U. P.
- Panków, Włodzimierz 1993. *Work Institutions in Transformation. The Case of Poland 1990–92*. Warsaw: Friedrich Ebert Stiftung
- Polányi Károly 1960. A Galilei Kör hagyatéka. *Új Látóhatár*, (III. évf.) 6.
- 1985. Egy gazdaságelmélet küszöbén. Cikkek a Bécsi Magyar Újságban, 1921–1923. Budapest
- Radaev, Vadim 1994. Levél a szerzőhöz, Moszkva
- Rychard, Andrzej 1988. *Social and Political Preconditions for and Consequences of Economic Reform in Poland*. Vienna: The Vienna Inst. for Comp. Ec. Studies, Forschungsberichte No. 143.
- 1993. *Reforms, Adaptation and Breakthrough*. Warsaw: IFIS Publ.
- Sampson, Steven L. 1987. The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 9.
- Sik Endre 1988. Az „örök” kaláka. Budapest: Gondolat
- 1991. *The vulture and the calamity. Or why were the Hungarian taxi drivers able to rebel against increased gasoline prices?* In: Tóth András–László Gábor (eds.) 1991. 73–88.
- Smelser, Neil J.–Richard Swedberg (eds.) 1994. *The Handbook of Economic Sociology*. Russel Sage
- Stark, David 1992. *Path Dependency and Privatization Strategies in East-Central Europe*. In: Lengyel–Offe–Tholen (eds.) 1992.
- Stoyanov, Alexander–Andrej Nontchev 1992. *Economic Processes in the Transition Period and Their Social Perception: The Bulgarian Case*. In: Lengyel–Offe–Tholen (eds.) 1992.
- Stulhofer, Alexandar 1995. Levél a szerzőhöz, Zágráb
- Sulek, Antoni 1992. A lengyel szociológia az átmenet időszakában. *Szociológiai Szemle*, 3, 129–138.
- Swaan, Willem 1993. *Behaviour and Institutions under Economic Reform. Price Regulation and Market Behaviour in Hungary*. Amsterdam: Thesis Publ.
- Swedberg, Richard 1993. *Explorations in economic sociology*. N. Y.: Russel Sage
- 1994a. *The Rise of New Economic Sociology and Related Developments 1987–1993*. Stockholm Univ. Dept. Soc. Working Paper No. 17.
- 1994b. *On Analyzing the Economy: The Contribution of James S. Coleman*. Stockholm Univ. Dept. Soc. Working Paper No. 18.
- 1995. *New Economic Sociology – Its First Decade and What's Next*. Ms.
- Szelényi, Iván 1986–1987. The prospects and limits of the East European new class project. *Politics and Society*, (Vol. 15) 2, 103–144.
- 1988. *Socialist Entrepreneurs*. Madison, Wisconsin
- 1990. *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa K.
- Szelényi, Iván–Katherine Beckett–Lawrence P. King 1994. *The Socialist Economic System*. In: Smelser–Swedberg (eds.), 1994, 234–251
- Szomolányi, Sona 1994. Old Elites in the New Slovak State and Their Current Transformation. In: Szomolányi Sona–Grigorij Meseznikov (eds.) *The Slovak Path of Transition – to Democracy?* Bratislava
- Tóth, András–László Gábor (eds.) 1989. *Hungary under the Reform*. Budapest: Research Rev. on H. Soc. Sci. Granted by the Government No. 3.
- Tóth András–László Gábor (eds.) 1991. *Beyond the Great Transformation*. Budapest: Research Rev. on H. Soc. Sci. Granted by the Government

- Vecernik, Jiri 1995a. *Incomes in Central Europe: Distributions, Patterns and Perceptions*. Paper prepared for the Inst. of Economics–Inst. for Fiscal Studies workshop, held in Prague on 23–24, June, 1995.
- 1995b. *Household incomes and social policies: The Czech Republic in the period 1989–1995*. Paper prepared for the conference of LIS-AID-BUCEN Conference on Economic Hardship and Social Protection in Central and Eastern Europe, July 17–19, 1995 at CEPS-INSTEAD, Walferdange, Luxembourg
 - 1995c. Economic and political man. Hardship and attitudes in the Czech Republic and Central Europe. Forthcoming: *Czech Sociological Review*, 2.
- Voszka Éva 1988. *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Budapest: KJK.
- Wasilewski, Jacek 1990. The Patterns of Bureaucratic Elite Recruitment in Poland in the 1970s and 1980s. *Soviet Studies*, (Vol. 42) 4, 743–757.
- Zukin, Sharon–Paul DiMaggio (eds.) 1990. *Structures of Capital. The Social Organization of the Economy*. Cambridge